Åbo Akademi

OPEN ACCESS

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800-1940

Wassholm, Johanna; Sundelin, Anna

Published in:
Historisk tidskrift för Finland

Published: 01/01/2018

Link to publication

Please cite the original version:
Wassholm, J., & Sundelin, A. (2018). Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800-1940. *Historisk tidskrift för Finland*, *103*(2), 191–204. http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2020100882402

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This document is downloaded from the Research Information Portal of ÅAU: 25. Apr. 2024

Johanna Wassholm & Anna Sundelin

Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland 1800–1940

Det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Kommunicerande konsumtion: kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland 1800–1940* (Svenska litteratursällskapet i Finland 2016–2018) studerar varierande former av småskalig handel som torg- och marknadshandel, mångleri, gårdfarihandel och lanthandel.[1] Utgångspunkten är att dessa handelsformer spelade en viktig roll för att svara på det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets starkt växande efterfrågan på konsumtionsvaror. Trenden präglade också Finland, där 1800-talets sista årtionden var en tid av ekonomisk högkonjunktur. Denna bidrog till att såväl de högre som de lägre samhällsklasserna – inte minst den växande arbetarklassen – utöver det nödvändiga hade mer resurser över för konsumtion.[2] Efterfrågan på varor ökade också tack vare en växande befolkning, samtidigt som globaliseringen av handeln och förbättrade kommunikationer bidrog till att tillgången till konsumtionsvaror som ingick i transnationella varuflöden blev större.

Projektet *Kommunicerande konsumtion* syftar till att synliggöra de kulturella, sociala och samhälleliga betydelser som småhandeln och den växande konsumtionen tillskrevs. Detta gör vi genom att studera olika aspekter av handeln och genom att kombinera ett konsumtionshistoriskt perspektiv med forskning om marginaliserade gruppers försörjningsmöjligheter. Vi intresserar oss för hur varucirkulation gav olika sociala, språkliga och etniska grupper försörjningsmöjligheter, för hur varorna uppfattades, och slutligen, för hur utifrån kommande försäljare betraktades av lokalsamhället. Detta temanummer om försörjning och småskalig handel bygger vi upp kring en mängd glidande skalor. Skalorna presenteras kort i detta introduktionskapitel, där vi även redogör för deras koppling till de fyra fallstudier som ingår i temanumret. Därtill resonerar vi i introduktionen kring den småskaliga

[1] Projektet har tidigare presenterats i följande artiklar: Hanna Lindberg & Ann-Catrin Östman, ’Försäljning och försörjning i marginalen. Ett tvärvetenskapligt projekt om gårdfarihandel och småhandel i 1800-talets Finland’, Mio Lindman & Jonas Ahlskog (red.), *Rum för eftertanke. En antologi om att utmana den invanda* (Åbo 2017), s. 143–160; Johanna Wassholm & Hanna Lindberg, ’Handel med främlingar. Kulturmöten, konsumtion och rörlig handel i Finland 1840–1940’, *Arbetarhistoria* 2017:3–4, s. 61–63.

[2] Se t.ex. Kati Mikkola & Laura Stark, ’Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet. Uusien kulutustottumusten vaikutukset suomalaisiin maalaisyhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuollella, *Historiallinen Aikakauskirja* 2009:1, s. 4–5; Riitta Hjerppe, *The Finnish Economy 1860–1985. Growth and Structural Change* (Helsinki 1989), s. 41–42.

handelns osynlighet i tidigare forskning, definierar de varierande handelsformer som vi studerar samt presenterar de käll- och teoripluralistiska angreppssätt som vi tillämpar.

Osynliggjord småhandel

I ett flertal studier betonas att olika typer av småskalig handel spelade en viktig roll för den växande konsumtion – särskilt allmogens och de lägre samhällsklassernas – som präglade det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets samhällen.[3] Med beaktande av småhandelns betydelse har tidigare forskning i slående liten omfattning intresserat sig för de handelsformer och den förbrukning av varor som *Kommunicerande konsumtion*-projektet studerar. Osynligheten i tidigare forskning gäller såväl själva handelsformerna, de människor åt vilka de erbjöd försörjning, som de betydelser som varorna hade för konsumenterna.[4] I det följande redogör vi för de faktorer som har format olika disciplinära fält och bidragit till att osynliggöra den handel som vi intresserar oss för.

Inom historievetenskapen har inte minst ett nationellt paradigm, som under 1800-talet och i början av 1900-talet bidrog till att överbetona det finländska samhällets enhet, fört med sig att grupper som inte passat in i bilden av den etniskt homogena nationen har osynliggjorts.[5] Detta osynliggörande gäller även de grupper som spelade en viktig roll inom den småskaliga handeln i Finland under storfurstendömets tid. Som Antti Häkkinen visar hörde rysk-karelare, judar, tatarer, tyskar, polacker och ester till dessa grupper, liksom även romer som idkade en form av gårdfarihandel och var närvarande på marknader.[6] På Åland rörde sig därtill ”knallar”, gårdfarihandlare från Sjuhäradsbygden i Västergötland.[7] Med avseende på den transnationella rörligheten kan Finland således betraktas som ett belysande exempel på den

[3] Jmf Lindberg & Östman, ’Försäljning och försörjning i marginalen’.
[4] Se t.ex. Leif Runefelt, *En idyll försvarad Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund 2011).
[5] Om den nationella historieskrivningens osynliggörande av samhällets mångfald, se t.ex. Miika Tervonen, ’Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta’, Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu* (Helsinki 2014), s. 137–162. Mats Wickström & Charlotta Wolff, ’Historiska perspektiv på mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finlands historia’, i Mats Wickström & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekel*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 803 (Helsingfors 2016), s. 7–26.
[6] Antti Häkkinen, ’Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä’, Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen Arkisto 120 (Helsinki 2005), s. 249.
[7] Pia Lundqvist, *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864* (Göteborg 2008), s. 165; Nils Storå, ’Från Östkarelen till Åland. Gårdfarihandel och kulturkontakt’, *Bottnisk kontakt* II: *maritimhistorisk konferens* (Mariehamn 1984), s. 31.

etniska mångfald som typiskt har präglat småhandeln, något som bland andra Laurence Fontaine har lyft fram i boken *History of Pedlars in Europe*.[8] I en nordisk kontext kan Finland ses som ett särfall genom att personer från det mångkulturella ryska imperiet intog en särskilt synlig roll inom småhandeln. Osynliggörandet av dessa grupper i finländsk historiografi har stärkts av deras härstamning i Ryssland; i de antiryska stämningar som var härskande i Finland efter att landet blivit självständigt från Ryssland 1917 framhöll man ogärna det ryska inslaget i Finland under storfurstendömets tid.[9]

Den utifrån kommande grupp som har ägnats störst uppmärksamhet inom forskningen är de rysk-karelska gårdfarihandlarna. Dessa utgjorde den i särklass största och mest synliga gruppen, men också intresset för dem förklaras delvis av det nationella paradigmet. Karelen har haft en särskild betydelse för nationsbygget i Finland, och karelarna har betecknats som nära fränder till det finska folket, eller rentav som samma folk. Flera av de studier som publicerats om den rysk-karelska gårdfarihandeln kan relateras till organisationer som har upprätthållit kunskap om det karelska kulturarvet och den karelska historien.[10] Även för judar och tatarer utgjorde småhandeln i slutet av 1800-talet en viktig försörjningskälla, men i den historieskrivning om dessa minoriteter som kom igång på 1980-talet ges den trots detta en undanskymd roll. Mångleriet och gårdfarihandeln behandlas i regel kort, och betecknas närmast som en övergångsfas till 1900-talets framgångsrika affärsidkande.[11] Detta bör förstås utifrån minoriteternas vilja att framhäva sin roll som framgångsrika och som välanpassade och välintegrerade i det finländska samhället.

De historiker som har intresserat sig för det svenska i Finland har parallellt med det finska nationsbygget varit delaktiga i ett parallellt identitetsbygge, som riktat sig mot landets svenskspråkiga folkgrupp. Ett viktigt element i detta identitetsbygge har varit att försvara de svenskspråkigas existensberättigande i Finland mot angrepp och ifrågasättande från fennomanskt håll, vilket har medfört att man i forskningen velat betona det ”svenska arvet”

[8] Laurence Fontaine, *History of Pedlars in Europe* (Cambridge 1996).
[9] En följd av detta var att den första djuplodande antologin över det ryska inflytandet i Finland under storfurstendömets tid publicerades så sent som på 1980-talet. Se Pauli Kurkinen (toim.), *Venäläiset Suomessa 1809*, Historiallinen Arkisto 83 (Helsinki 1984).
[10] Lindberg & Östman, ’Försäljning och försörjning i marginalen’, s. 158–159.
[11] Exempelvis i historieskrivningen om tatarerna i Finland förbigås den småhandel som de första tatarerna i Finland försörjde sig på endast kort. Se t.ex. Harry Halén, ’Suomen tataarit’, Kadriye Bedredtin (toim.), *Tugan tel. Kirjoituksia Suomen tataareista*, Suomen Itämaisen Seuran suomenkielisiä julkaisuja 39 (Helsinki 2011), s. 3–5; Antero Leitzinger, *Suomen tataarit: vuosina 1868–1944 muodostuneen muslimiyhteisön menestystarina* (Helsinki 2006), s. 86–92. Däremot har man starkt betonat den tatariska minoritetens snabba och konfliktfria anpassning till det finländska samhället. Se t.ex. Halén, ’Suomen tataarit’, s. 4.

och de svenskspråkigas roll i de politiska processer som har format den finska nationen. De lägre sociala gruppernas vardagliga existensvillkor har i denna tradition förpassats till en bifråga, som historikerna länge överlämnade åt andra discipliner.[12] Inte heller socialhistorien, som under 1970- och 1980-talen blev starkt företrädd bland finlandssvenska historiker, bidrog till att uppmärksamma den småskaliga handeln. I denna har främst arbetare och bönder stått i fokus. Som Hanna Lindberg och Ann-Catrin Östman framhåller i en 2017 publicerad artikel om projektet *Kommunicerande konsumtion*, har intresset för de försörjningsformer som projektet fokuserar på varit frapperande svalt inom nordisk socialhistoria över lag. Det samma kan sägas gälla den genushistoriska forskningstraditionen; trots att försäljning av olika slag gav försörjning också åt kvinnor har tematiken uppmärksammats endast i liten omfattning.[13]

Slutligen har småhandeln fått en undanskymd roll också i vetenskaper som disciplinärt ligger historien nära. Den tidiga folklivsforskningen riktade sitt intresse mot bondesamhället, men gav det som ansågs vara ursprungligt, enhetligt och traditionellt företräde framom rörlighet eller fenomen som kopplades samman med modernisering. Dessutom sågs bondesamhället ofta som homogent och enhetligt; interna skillnader betonades inte och klasskillnader lyftes enbart fram i mindre omfattning.[14] Samtidigt började historia, etnologi och folkloristik i början av 1900-talet betecknas som ”nationella vetenskaper”, och explicit tillskrivas uppdraget att skapa en bild av den enhetliga nationen. Begreppet ”nationella vetenskaper” försvann ur språkbruket först under 1990-talet, då intresset för kulturell diversitet växte och kritiken av nationen som en självskriven referensram för forskningen tilltog i styrka.[15] Ett resultat av denna kritik är bland annat att historiker under senare år har uppmärksammat Finlands mångkulturella historia.[16] Den småskaliga handeln har dock tills vidare inte stått i fokus för detta intresse.

Den småskaliga handelns mångfald

[12] Max Engman, ’Historikernas folk’, Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, SSLS 626 (Helsingfors 2000).
[13] Lindberg & Östman, ’Försäljning och försörjning i marginalen’, s. 158–159.
[14] Jfr Ann-Catrin Östman, ’Kylätalkoot: kun paikallisyhteisö sai yhteiskunnallisen merkityksen’, Markkola, Snellman & Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta*, s. 213–238.
[15] Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman, ’Yhteisöä purkamassa’, i Markkola, Snellman & Östman, *Kotiseutu ja kansakunta*, s. 7–24.
[16] Ett verk som uppmärksammat den mångkulturella historien är Wickström & Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland*.

De handelsformer som projektet intresserar sig för uppvisar en heterogenitet och mångfald som gör verksamheten utmanande att greppa som en helhet. Utmaningen avspeglas exempelvis i att ett paraplybegrepp som entydigt skulle omfatta handelsformerna saknas.[17] Inom projektet har vi valt att sammanfatta den handel som vi studerar som *småskalig handel*, i vilken vi inkluderar torg- och marknadshandel, mångleri, gårdfarihandel och lanthandel.

Handel på torg och marknader har i olika tider haft en viktig betydelse för varuutbyte och som försörjningskälla för olika grupper i samhället. Att sälja på torgen var länge en rättighet som tillkom allmogen, vilket Christina Nordin har visat i sin brett upplagda deskriptiva studie över torghandeln i Stockholm från medeltid till tidigt 1900-tal.[18] Under 1800-talet förblev torghandeln viktig, inte minst för de kraftigt växande städernas matförsörjning. Medan torghandeln pågick fortlöpande, ordnades marknader på vissa fastslagna tider på året. Även dessas betydelse förändrades under 1800-talets lopp. Så länge lanthandel var förbjuden, spelade regelbundet återkommande marknader en viktig roll för varuutbytet på landsbygden. Efter lanthandelns legalisering i Finland 1859, blev marknaderna i allt högre grad förlagda till städerna och ansågs av vissa kretsar ha förlorat sin kommersiella betydelse. Trots att myndigheterna under 1800-talet vidtog en rad åtgärder som syftade till att begränsa deras antal och omfattning, kvarstod marknaderna långt in på 1900-talet som en viktig handelsform. De fick ett ökat inslag av nöjeselement, men hade samtidigt betydelse för att tillfredsställa de lägre sociala skiktens kraftigt ökade efterfrågan på konsumtionsvaror. I städerna fanns därtill månglare, som hade rätt – i vissa fall genom att avlägga en särskild avgift – att sälja mat eller mindre konsumtionsvaror på gator eller från för ändamålet särskilt avsedda bodar eller salustånd.[19] Mångleriet gav försörjningsmöjligheter åt fattiga eller i övrigt marginaliserade grupper i samhället. I Finland, där före detta soldater i den ryska armén enligt en 1858 utfärdad förordning fick rätt att bosätta sig efter avslutad tjänstgöring, gav en förordning från 1869 exempelvis ryska och rysk-judiska avskedade soldater rätt att idka handel med ett strikt begränsat urval av varor.[20]

---

[17] De begreppsliga svårigheter som präglar forskningen kring historiska handelsformer har lyfts fram bland annat av konsumtionshistorikern Christer Ahlberger. Christer Ahlberger, ’Handelns historiska former 1600–2050’, Gudrun Andersson & Klas Nyberg (red.), *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen* (Uppsala 2010), s. 227.

[18] Christina Nordin, *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918* (Lund 2009). Nordin beskriver utförligt kvinnors, ”knallars” (dvs. västgötska gårdfarihandlares) och ”sörkörares” (dvs. norrländska bönders) position inom torghandeln.

[19] Se t.ex.: Christine Bladh, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* (Stockholm 1991).

[20] Johanna Wassholm, ’Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet’, *Historisk Tidskrift för Finland* 102 (2017:4), s. 593–596.

Medan torghandeln, marknaderna och mångleriet under vår undersökningsperiod var ett fenomen som i huvudsak förekom i städerna, spelade gårdfari- och lanthandeln en viktig roll för varucirkulationen och konsumtionen på landsbygden.[21] Även om många finländare idkade gårdfarihandel – om än en strikt reglerad sådan – var ett särdrag för Finland den framträdande roll som grupper härstammande från Ryssland innehade.[22] En särskilt stor betydelse hade rysk-karelska gårdfarihandlare från guvernementen Archangelsk och Olonets, vilkas handel i Finland formellt var olaglig men byggde på en tradition som sträckte sig tillbaka till medeltiden. Gårdfarihandelns betydelse för landsbygdens konsumtion utmanades av den 1859 legaliserade lanthandeln, men bland annat tack vare den växande konsumtionen kvarstod handelsformens betydelse för varucirkulationen på landsbygden långt in på 1900-talet. Lanthandeln i sin tur erbjöd under 1800-talets sista årtionden en ny möjlighet till försörjning, som den växande konsumtionen stödde. En del av lanthandlarna var till en början småskaliga knut- och kammarhandlar, som kunde öppnas utan tillstånd av myndigheterna. För såväl gårdfarihandlare som lanthandlare öppnade den växande handeln samtidigt upp för en möjlighet att efter hand utvidga handeln i en mera storskalig riktning.

En central utgångspunkt för forskningsprojektet är att vi betraktar de fysiska rum där småhandeln idkades som arenor för möten, interaktion och kommunikation mellan olika grupper i samhället.[23] På handelsplatserna mötte utifrån kommande försäljare lokala konsumenter, stadsbor mötte folk från landsbygden, och grupper som tillhörde olika klass, etnicitet och kön konfronterades och interagerade. Dessa möten hade kanhända inte ägt rum utan handeln, och då allt fler varor var i rörelse och konsumtionen växte, blev de människor som var involverade i varucirkulationen under vår undersökningsperiod allt fler. Mötena i sin tur hade potential att utmana och förändra invanda handlingsmönster och fastställda hierarkiska positioner i samhället.[24] En viktig roll i sammanhanget spelade också rörligheten; i många fall var en förutsättning för att utbud skulle möta efterfrågan att såväl försäljare,

[21] För en typologi över gårdfarihandelns olika former, se Göran Rosander, *Gårdfarihandel i Norden. En översikt över en gammal handelsform* (Stockholm 1980), s. 11–14.
[22] Häkkinen, ’Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen’, s. 248–249.
[23] Om rörlig handel som en form av kulturmöte, se t.ex. Rosander, *Gårdfarihandel i Norden*, s. 9; Nils Storå, ’Ostkarelische Wanderhändler als Kulturvermittler in Finnland’, *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 32 (1989), s. 34; Johanna Wassholm & Anna Sundelin, ’Emotions, trading practices and communication in transnational itinerant trade: encounters between ”Rucksack Russians” and their customers in the late nineteenth- and early twentieth-century Finland’, *Scandinavian Economic History Review* 2018:2, s. 3.
[24] Jfr Fontaine, *History of Pedlars in Europe*, s. 5.

konsumenter som själva varorna försattes i rörelse. Mobiliteten i sin tur betraktades ur myndighetssynvinkel med ett visst mått av misstänksamhet.

En sammanbindande länk mellan de grupper som var involverade i handeln var att de i samhällets sociala hierarki placerade sig under de etablerade köpmännen, och att deras sätt att försörja sig i regel betraktades med en nedlåtande attityd. En annan gemensam nämnare var att deras handelsformer var strikt reglerade, och ofta begränsade till en smal nisch som syftade till att hålla dem kvar i samhällets marginal. I många fall var småhandeln också av tillfällig och delvis informell karaktär – i en del fall direkt olaglig – vilket har bidragit till att den har lämnat förhållandevis få spår i myndighetskällor. Samtidigt är det värt att lyfta fram att småhandeln trots allt erbjöd försörjning, och för många handelsmän på längre sikt även möjlighet till uppåtgående social mobilitet. Den småskaliga handeln skulle heller inte ha existerat om det inte hade funnits en reell efterfrågan på de varor som den tillhandahöll. Särskilt för de lägre samhällsklasserna erbjöd den en möjlighet att bli delaktig av den ökande konsumtion som präglade det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Småhandeln försåg hela samhället med mat, och gav därtill, särskilt allmogen och den växande arbetarklassen, tillgång till textilier, kläder och kramvaror av olika slag. På marknaderna och i lanthandlarna såldes förutom matvaror även bruksvaror, medan gårdfarihandlarna förutom kläder hade ett bredare utbud av varor än vad som verkar vara fallet vid en första anblick.

Handel på glidande skalor

I det här temanumret är vårt syfte att belysa den småskaliga handeln utifrån ett antal glidande skalor som vi har identifierat som centrala för att beskriva och förstå de handelsformer som vi intresserar oss för. Skalorna, som steg för steg har stigit fram i diskussioner kring de empiriska fallstudier som vi har arbetat med, presenteras ur olika synvinklar i de fyra uppsatser som ingår i temanumret. De glidande skalorna och deras förhållande till temanumrets uppsatser presenteras i det följande med hjälp av tre begreppsliga motsatspar: laglig vs. olaglig, rörlig vs. icke-rörlig och formell vs. informell. Som en fjärde skala som kännetecknar den småskaliga handeln kan man betrakta de hierarkier i vilka myndigheter och allmänheten placerade olika former av handel och de grupper som försörjde sig på den.

Den första glidande skalan, laglig vs. olaglig, hänvisar till att den småskaliga handeln ofta har idkats i en gråzon mellan lagligt och olagligt. Samtidigt har både myndigheter och

allmänheten tenderat att se även uppenbart olaglig handel mellan fingrarna, vilket har resulterat i en diskrepans mellan lagstiftning och praktisk tillämpning. I uppsatsen ’”I händerna på arkangeliter, judar och andra schackrare” – Debatten om gårdfarihandel på Finlands lantdag 1877–1878’ studerar Hanna Lindberg hur lantdagen som en del av förnyandet av näringslagstiftningen i slutet av 1800-talet försökte eliminera denna diskrepans. I uppsatsen pekar hon på att flera faktorer bidrog till den förvirring som tidvis rådde kring småhandelns lagliga status. Statliga lagar och lokala bestämmelser kunde vara sinsemellan motstridiga, samtidigt som enskilda tjänstemän tillämpade den existerande regleringen på olika sätt. Analysen av debatten kring den rysk-karelska gårdfarihandeln, som enligt finsk lagstiftning formellt förblev förbjuden under hela storfurstendömets tid, visar samtidigt att de argument som framfördes för respektive mot dess legalisering ingalunda var specifika för Finland. Debatten kan placeras in i ett transnationellt sammanhang, där särskilt Sverige utgjorde en referensram för Finland.

Det transnationella perspektivet är inte relevant enbart för idéer kring småhandeln, utan kan även tillämpas på såväl de försäljare som rörde sig över statliga gränser som på transnationella varuflöden. Detta för oss in på följande glidande skala, som sträcker sig från handelsformer där varor och försäljare är i ständig rörelse till stationära handelsformer, som i projektet representeras av lanthandeln som i huvudsak idkas på en fast punkt. Mellan dessa ytterligheter finns en mängd mellanformer, men det är skäl att betona att all handel förutsätter rörlighet i någon form. Antingen rör sig försäljaren med sina varor till kunden, eller kunden till försäljaren. I vissa sammanhang, som i samband med marknader, sätts såväl försäljare, varor som konsumenter i rörelse. Därtill kan rörliga och icke-rörliga handelsformer kombineras. Gårdfarihandel kan idkas parallellt med marknads- eller lanthandel, och gårdfarihandlare som slagit sig ner som lanthandlare kan återgå till gårdfarihandel om lanthandeln visar sig vara olönsam. En central skiljelinje i fråga om rörlighet utgör nationsgränser, som när de överskrids väcker frågor kring nationalekonomi och utländska medborgares rättigheter att idka handel i ett annat land. Rörlighet och nätverk som sträcker sig över statliga gränser aktualiserar därmed en annan typ av frågeställningar än lokal, regional och nationell rörlighet.

Rörlighet och nationella och transnationella varuflöden spelar en central roll i Johanna Wassholms och Anna Sundelins uppsats ’”Det hänger på ett hår”. Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1900’. Det i tidigare forskning nästan

helt okända temat belyser hur en ökad handel med hår började uppmärksammas i Finland i början av 1870-talet, då olika grupper av håruppköpare började röra sig i Finland. En del av dessa kom utifrån, och även det uppköpta håret sattes i rörelse såväl inom Finland som över gränserna öster- och västerut. Uppsatsen visar att tidningarnas skildringar av hårhandeln präglades av stereotypa pejorativa föreställningar, som bottnade i de religiösa och kulturella värderingar som kopplades till håret och i de handelspraktiker som de grupper som var involverade i handeln uppgavs begagna sig av i mötet med kunderna. Samtidigt pekar beskrivningarna på en hierarki som sträcker sig från hårkullor från Dalarna, som var skickliga hantverkare som idkade laglig affär, till rysk-karelska gårdfarihandlare som befann sig i gråzonen mellan lagligt och olagligt, och slutligen till svenska och finska judar som beskrevs med en retorik som avspeglar stereotypa föreställningar om handlande judar.

Grupper som befinner sig nära handelshierarkins botten kan betraktas utifrån begreppet paria. Socialhistoriker och antropologer har använt begreppet för att beskriva människor som har försörjt sig på verksamheter som har varit nödvändiga för ett fungerande samhälle, men till vilka samhällets majoritet har förhållit sig nedlåtande. Därför har majoritetssamhället tenderat att överlåta dessa verksamheter åt grupper i samhällets utkant som på olika sätt har avvikit från normen. Särskilt under tidigmodern tid kan den småskaliga handeln anses ha varit en av dessa verksamheter, på engelska även kallade *infamous* eller *dishonourable occupations*. Spår av dessa seglivade attityder levde kvar ännu under 1800-talet, och tillskrevs särskilt etniska och religiösa minoriteter, som majoritetssamhället försökte hålla kvar i marginalen genom att konstruera och upprätthålla föreställningar om grupperna som ”främmande element”.[25]

I uppsatsen ’Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första halvan av 1900-talet’ studerar Jutta Ahlbeck hur handel och försörjning blir synliga i minnesberättelser om romer, den grupp som befann sig allra lägst ner i handelslandskapets hierarki. Romer förde ett rörligt liv på landsbygden och samlades på städernas marknader, på vilka männen i huvudsak idkade handel med hästar och hästredskap, medan kvinnorna sålde spetsar och andra varor samt spådde. Till skillnad från andra etnifierade grupper beskrivs romerna i källorna inte som handelsidkare, utan deras försörjningspraktiker skildras som en oönskad verksamhet som närmar sig tiggeri. Romernas rörlighet kopplas inte heller till transnationella varuflöden, och deras smalt nischade utbud av varor utvecklas föga trots

[25] Anton Blok, *Honour and Violence* (Cambridge 2001), s. 44–68. Personer som utförde sådana arbeten var ofta rörliga, eftersom efterfrågan på arbetet var säsongsbetonat men det krävde specialfärdigheter.

förändringar i efterfrågan. Således kan småhandeln i romernas fall inte ses som en tillfällig försörjningsform som senare kan resultera i etablerandet av en mera formaliserad handel och uppåtriktad social mobilitet, vilket var fallet med exempelvis många rysk-karelska, judiska och tatariska handelsidkare. I artikeln belyser Ahlbeck romernas försörjning och dess könade karaktär genom att analysera tingens och handelspraktikernas betydelse, samtidigt som hon visar hur källmaterialet ställer begränsningar för hur dessa teman kan studeras.

Från hierarkins botten förflyttas vi i temanumrets fjärde och sista uppsats till hierarkins andra ytterlighet, där de negativa stereotypier som kopplar handeln till etnicitet, rörlighet eller det transnationella är frånvarande. I uppsatsen ’Knubbmorin, Handels-Maj och Mamsell Bygden – tidiga lanthandlerskor i etnologiskt frågelistmaterial’ studerar Ann-Catrin Östman kvinnliga lanthandlare, en grupp som är relativt osynlig i tidigare forskning. Den glidande skala som i detta sammanhang aktualiseras är den mellan informell och formell handel. Som Östman visar präglades även lanthandeln av en betydande heterogenitet. En del av de handlar som länsguvernörerna beviljade tillstånd för var mindre ”kammar- eller knuthandlar” för vilka ingen skatt betalades. Denna typ av informell handel förklarar möjligtvis varför mindre handelsrörelser, bland dem sådana som drevs av kvinnliga knuthandlare, delvis är osynliga i kameralt källmaterial. Ett syfte med uppsatsen är att ge exempel på hur kvinnor utnyttjade de möjligheter som lanthandelns legalisering 1859 och den växande konsumtionen på 1800-talets landsbygd öppnade upp för. Ett annat syfte är att analysera hur retrospektiva material som frågelistor kan utnyttjas för att synliggöra könade föreställningar och praktiker inom handeln.

Med utgångspunkt i de glidande skalorna belyser temanumrets fyra uppsatser den mångfald, brokighet och heterogenitet som präglar den handel som forskningsprojektet *Kommunicerande konsumtion* studerar. En förutsättning för att kunna undersöka den småskaliga handeln på ett djuplodande och nyanserat sätt är att skapa en förståelse för att de skalor som lyfts fram i temanumret existerade, och för de sätt på vilka de påverkade handeln och föreställningarna om den. Genom att belysa de mångfaldiga och heterogena uttryck som skalorna tog med hjälp av de empiriska fallstudierna lägger vi en grund för att framöver ytterligare fördjupa och komplettera tidigare forsknings kunskap om småhandeln som försörjningsmöjlighet för marginaliserade grupper, om tingens betydelse för konsumenterna och om de värderingar som kopplades till småhandeln.

Käll- och teoripluralistiska ansatser

Forskarna i projektet *Kommunicerande konsumtion* står inför en rad utmaningar som härrör sig från källmaterialets karaktär. För det första har den småskaliga handeln lämnat förhållandevis få och fragmentariska spår i administrativa och kamerala källor, vilket delvis förklaras av handelns ofta informella eller olagliga karaktär.[26] För det andra är många källor, inte minst tidningarna som i huvudsak representerar myndigheternas och de lokala köpmännens syn på handeln, starkt färgade av de negativa stereotypier och moraliska omdömen som har kopplats till småskalig handel och särskilt till de etniska minoriteter som har försörjt sig på den. Och för det tredje är det minnesmaterial som vi använder starkt präglat av själva den normskapande kontext i vilken materialet har samlats in.

Projektets svar på utmaningen är att tillämpa ett källpluralistiskt angreppssätt, vilket innebär att vi kombinerar en mängd källor som kompletterar varandra och belyser den småskaliga handeln från olika synvinklar. Vi studerar bland annat myndighetsmaterial, som omfattar tillståndsförfaranden, reglering och kamerala källor på lokal och regional nivå. Därtill analyserar vi den lagstiftning som reglerar småhandeln på nationell nivå, något som Hanna Lindberg gör i sin uppsats i detta temanummer. Numrets övriga tre artiklar utgår i huvudsak från tidningsmaterial och frågelistor, de två typer av källor som hittills har stått i fokus inom forskningsprojektet. Vi hävdar att dessa materialtyper kan synliggöra sådana aspekter av den småskaliga handeln som ofta förblir osynliga i myndigheternas källor. Detta gäller exempelvis de handelspraktiker som omgärdade handeln, de emotioner som försäljare och varor väckte och de betydelser som varorna hade för konsumenterna. Samtidigt som källorna medför källkritiska utmaningar, erbjuder de alltså möjligheter. För minnesberättelsernas del tas källornas utmaningar och möjligheter upp på djupet i Jutta Ahlbecks och Ann-Catrins Östmans uppsatser. För tidningsmaterialets del tangeras frågan i Johanna Wassholms och Anna Sundelins uppsats, som till stor del utgår från Nationalbibliotekets digitaliserade tidnings- och tidskriftsarkiv.

Källpluralismen kombineras med en teoridriven pluralism, som hjälper oss att ställa frågor till materialet som kan fördjupa och nyansera kunskapen om den småskaliga handeln. De frågor som vi ställer är influerade av en rad inriktningar inom historieforskningen som har vuxit fram under de senaste årtiondena, och som därmed inte har beaktats inom tidigare

[26] Se t.ex. Mikkola & Stark, ’Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet’, s. 4–6.

historieforskning. En viktig perspektivförskjutning i detta avseende handlar om att forskningen förutom för samhällets elit i allt högre grad har börjat intressera sig för ”den vanliga människans” vardagliga existensvillkor. En liknande perspektivförskjutning kan urskiljas inom konsumtionshistorien, som förser projektet med en viktig teoretisk referensram. Också konsumtionshistoriker, som under tidigare årtionden i första hand har fokuserat på samhällseliterna, har under senare år i allt högre grad börjat beakta de lägre samhällsklassernas konsumtion.[27] Därtill bidrar konsumtionshistoriens ”materiella vändning” med nya perspektiv på tingens betydelseskapande funktioner. Dessa perspektiv kombineras vidare med perspektiv från genushistorien – inom vilken man i likhet med konsumtionshistorien kan urskilja ett nyuppväckt intresse för kvinnors konsumtion – samt med teorier om etnicitet och handel, rörlighet och transnationella nätverk.

Genom att tvärvetenskapligt, fördomsfritt och innovativt kombinera källpluralistiska och teoripluralistiska ansatser ställer projektet därmed nya typer av frågor till olika typer av källor, och kastar nytt ljus på den småskaliga handelns varierande funktioner och betydelser i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets samhälle.

[27] Se t.ex. John Stobart & Ilja van Damme (eds), *Modernity and the Second-Hand Trade. European Consumption Cultures and Practices, 1700–1900* (Basingstoke 2010).